

Федір Медведєв

## Т. Г. ШЕВЧЕНКО – ОСНОВОПОЛОЖНИК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Життя і творчість Тараса Шевченка невіддільні від історії українського народу, як невіддільні вони від історії інших народів світу, зокрема народів Росії. Шевченко жив і творив у страшні часи миколаївської реакції. Царат в корені придушував усе передове, прогресивне, нищив паростки нового. Глибоке знання тогочасної дійсності допомагає нам зрозуміти велич і неповторність творчості геніального поета і революціонера, бо “безумовною вимогою марксистської теорії при розгляді будь-якого соціального питання є постановка його в певні історичні рамки...”<sup>1</sup>.

У своїх творах, що належать до кращих зразків світової літератури, за допомогою цілої системи образів та мовних засобів Шевченко піддав нищівній критиці всю кріпосницьку дійсність, всю систему самодержавної Російської імперії, що була “тюрмою народів”. Поет ніколи не відривав художнє слово, мову від ідеї твору: “І возвеличимо на диво і розум наш і наш язик...” (Подражаніє II псалму). Мова творів Т. Шевченка глибоко-народна, багатогранна. У ній поєднується пристрасть, сила гніву проти гнобителів народу, незламний бойовий дух з музичністю, пісенністю, ніжністю, пластичністю, дотепністю.

Шевченко критично переосмислив літературне надбання своїх попередників, повною мірою усвідомив непридатність для літератури різних жанрів мови бурлескного стилю. Він виявляє певну обережність і у використанні старослов’янізмів, без потреби не вживає іншомовних слів. Не обмежуючись широким використанням мовно-літературної традиції, Шевченко у своїй творчій роботі безпосередньо звертається до мовних надбань покріпаченого селянства. Саме тут слово великого поета набуває політичної спрямованості, загостреності, влучності, простоти, граничної чіткості й конкретності.

Тарас Шевченко був високоосвіченою людиною свого часу, виразником революційних ідей, дум, почуттів, надій пригнобленого народу. Тому він орієнтувався на мову широких народних мас, творчо використовуючи говірну мову, мовні скарби своїх попередників, зокрема І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ’яненка, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, що відіграли значну роль у розвитку української літературної мови на народній основі. Шевченко уміло поєднав усі ці джерела, у нього вони органічно злилися. Але такий творчий синтез відбувався на основі живої мови народу. Саме ця мова дала поетові основні художні засоби, дала змогу виявитися його генію. Геніальність Т. Шевченка саме в тому, що він значною мірою “сирову” народну мову майстерно обробив і підніс до рівня мови великої літератури. Ось чому поява <sup>5</sup> | <sup>6</sup> «Кобзаря» вважається епохальною подією в розвитку не тільки української художньої літератури, а й сучасної української літературної мови. Цей гармонійний творчий синтез складових компонентів нашої мови поставив її на рівень найрозвиненіших мов світу.

“Шевченко відкрив світові силу й красу українського слова. Він підніс українську літературу на височінь, гідну народу з багатим історичним минулим, народу, що ніколи не мирився з неволею і закріпаченням”<sup>1</sup>. У цьому розумінні Т. Шевченко є справжнім основоположником української літературної мови сучасної доби.

Спираючись на народну творчість, на мовні джерела широких народних мас, Т. Шевченко водночас збагачував свою мову потрібними словами в галузі суспільно-політичній та науково-філософській. Він насамперед відкинув будь-яку штучність у використуванні мовних скарбів народу, закликав своїм правдивим словом “орати

переліг” жакливі кріпосницької дійсності, бо добре знав, що ніхто “не скує душі живої і слова живого” («Кавказ»).

Творчість великого сина українського народу цінна не тільки своєю політичною спрямованістю, але й своєю художньою досконалістю, особливо мовою. Мова геніального поета – найважливіша зброя його боротьби з царатом, з усякими експлуататорами та їх розтлінною ідеологією. Українська демократична література середини ХІХ ст., вершиною якої стала творчість Т. Шевченка, досягла найвищого щабля тогочасної світової літератури. Зрозуміло, що це було найтісніше зв’язане з творчістю народу і не могло не викликати до життя значної кількості нових та розширення значень наявних слів, фразеологічних сполук, вироблення відповідних художніх засобів. Це епохальне завдання гідно розв’язав Т. Шевченко. Він дав українській літературі свіжі мовностилістичні засоби, гострі крилаті вирази, нечуване до цього розширення лексичного складу, гнучку, багату й різноманітну структуру речення. Саме Шевченковим “...словом український народ показав світові свою прекрасну, нев’янучу мову, з якої хижак не випили й за багато століть “живущої крові”, свою багату мову – засіб виразу дум і прагнень народу і джерело його втіхи і радощів”<sup>2</sup>.

З ім’ям Шевченка пов’язане не тільки формування нової української літератури й літературної мови, а й питання структури сучасної української літературної мови, її національної самобутності. Саме Т. Шевченко дав неперевершені зразки поетичної творчості, виявив багатство української лексики та фразеології. Він справді “...відкрив світові силу і красу українського слова”, заслуживши вічну славу найкращого знавця мовних скарбів народу. Шевченко взяв усе потрібне йому з мови старослов’янської, творчо використав здобутки мов інших народів, зокрема російського. Російська мова, яку чудово знав поет, відіграла велику прогресивну роль в його творчості. Найкращі зразки російської літератури, зокрема твори О. Пушкіна, які Т. Шевченко, за свідченням сучасників, знав напам’ять, він творчо використав для збагачення української літературної мови.

Але вирішальним у формуванні і збагаченні мови «Кобзаря», його першоосною була мовна практика українського народу, мова його фольклору, на яку поет завжди спирався у своїй творчості. Він перший по-справжньому звернувся до фольклорної і уснопобутової мови (просторіччя), звідки необмежено черпав свіжі, нові мовностилістичні засоби. Поет не тільки <sup>6</sup> | <sup>7</sup> глибоко засвоїв літературно-мовні й усномовні традиції свого народу, але й літературно обробив різні компоненти народноговірної мови. Творчий синтез різноманітних мовних джерел дав можливість Т. Г. Шевченку накреслити всі стилі української національної мови, виробити основні норми, збагатити літературну мову. У поетичній творчості Т. Шевченка демократизація літературної мови, розширення її меж досягли своїх вершин, саме в його мові найповніше втілилися багатства української літературної мови.

У Т. Шевченка ставлення до слова, творче використання його зумовлене ідеєю визволення поневоленого люду:

“...Ридаю,  
Молю, ридаючи, пошли,  
Подай душі убогій силу,  
Щоб огненно заговорила,  
Щоб слово пламенем взялось,  
Щоб людям серце розтопило  
І на Україні понеслось...”  
(«Неофіти»).

“Скажи, що правда оживе,  
Натхне, накличе, нажене  
Не ветхеє, не древлє слово  
Розтленноє, а слово нове  
Між людьми криком пронесе  
І люд окрадений спасе...”  
(«Осії. Глава XIV»).

Важко знайти таку постать у світовій літературі ХІХ ст., яка могла б зрівнятися з Шевченком революційною силою художнього слова, втіленням у ньому дум і прагнень широких народних мас<sup>1</sup>. Поет ширше і глибше за своїх попередників використав невичерпні джерела живого слова народу, відкрив перед усім світом велич і красу українського художнього слова, показав його спроможність виконувати будь-які соціальні функції.

З одного боку, слову Т. Шевченка властива задушевна теплота, що пояснюється любов'ю поета до природи, до людини. Особливо це відображено в його лексиці, насиченій елементами народно-поетичної символіки та типовими для українського фольклору зменшено-пестливими формами. Фольклорно-пісенна лексика – багате джерело його поетичної майстерності: *сонечко, місяченько, зіронька, хмаронька, соловейко, зозуля, лебедик, лебідонька, голуб, голубка, голубочка, голубонька, сокіл, бабусенька, дівчинонька, калина, калинонька, квіточка, явір, ялина, барвіночок, зіллячко, доленька, недоленька, дівонька, сирітка, сиріточка, козаченько, батечко, таточко, личенько, бровенята, оченята, степ, могила, зелененький, молоденький, чепурненький, буйнесенький* тощо.

Разом з тим його слову притаманна революційна прямота і щирість, зумовлена безмежним гнівом покріпачених, палкою ненавистю їх до гнобителів, непохитним прагненням до волі.

Важко знайти поета у світовій літературі, який би у своїй творчості так диференційовано вживав усі наявні мовні компоненти. Особливо це стосується використання лексичного складу, найчутливішого до змін<sup>7</sup> |<sup>8</sup> у суспільно-політичному житті народу. Не буде, певно, помилкою сказати, що всі шари лексики тогочасної української мови, незалежно від їх походження, Т. Шевченко, як правило, використовує в двох аспектах: позитивному і негативному.

Позитивне, тепле, схвильоване ставлення поета до гноблених, до батьківщини, до своїх героїв – представників народу знаходить і відповідне оформлення в мові. Наприклад, за допомогою звертань Шевченко досягає надзвичайної щирості, глибини виявлення почуття, любові до пригніченого народу, до знедоленої країни:

“Привітай же, моя ненько!  
Моя Україно!  
Моїх діток нерозумних,  
Як свою дитину”  
(«Думи мої...»).

Для негативної характеристики поет широко вживає просторічні форми, які в певних умовах набувають виразного соціального звучання. А змальовуючи представників ворожого табору, він, щоб викликати до них огиду, майстерно використовує навіть вульгаризми та бруталізми або слова, що межують з ними: *сука, пика, морда, пузо, блюдолизи, кабани годовані, пикаті, скажені, дурні, баньки витріщати* і под. Це надає мові письменника-трибуна політично загостреного характеру:

“Дивлюсь, цар підходить  
До найстаршого... та в пику  
Його як затопить!  
Облизався неборака;  
Та меншого в пузо —  
Аж загуло!...»  
(«Сон»).

“...Тебе ж, о суко!  
І ми самі, і наші внуки,  
І миром люди прокленуть!”  
(«Хоча лежачого й не б'ють»).

Т. Шевченко широко вводить у літературу народні слова з емоційним забарвленням: *оддирати постолы, ушкварити, вчистити, гомоніти, химерити, коверзувати, додибати, доплентатися, облизатися* тощо.

Йому властива точність вислову, яка виключає будь-які відхилення в розумінні сказаного. Своєю творчою практикою Т. Шевченко визначив основні шляхи розвитку найголовніших компонентів сучасної української літературної мови, зокрема лексики, фразеології та художньо-поетичних засобів. Він створив неперевершені зразки викривальної революційно-демократичної поезії та поетичної мови.

Шевченко був цілеспрямованим поетом. Уся його політично загострена поезія, дошкульна сатира була спрямована на розв'язання наболілих питань історії, проблем сучасності. Він завжди був у центрі ідейно-політичної боротьби. Саме цим і пояснюється своєрідний добір як традиційної, так і новоутвореної лексики, фразеології та художньо-поетичних засобів.

Особливо характерне з цього погляду контрастне використання старослов'янізмів, уживання їх поряд з лексикою зниженого характеру, що, як правило, веде до зміни їх біблійного значення. Поєднання лексики <sup>8</sup> | <sup>9</sup> церковного культу з лексикою побутово-розмовною створює вирази надзвичайної художньої сили:

“Во Іудеї во дні они,  
Во время Ірода царя,  
Кругом Сіона й на Сіоні  
Романські п'яні легіони  
Паскудились...”  
(«Во Іудеї во дні они»).

“Прорци своїм лукавим чадам,  
Що пропадуть вони, лихі...  
Во чреві згинуть, пропадуть,  
Мов недолежані курчата”  
(«Осії. Глава XIV»).

Отже, церковнослов'янізми перетворюються в закономірні структурні елементи мови, вони втрачають своє книжно-абстрактне, далеке від реальної дійсності значення.

Життєвість, популярність і великий авторитет Шевченкової мови визначається тим, що поет-революціонер був найтісніше зв'язаний з своїм народом, з його історією, творчістю. Наприклад, приказки, прислів'я та різноманітні ідіоматичні вирази, що є

багатовіковим надбанням народу, виявом його глибокої мудрості, дорогоцінним цвітом, перлами його мови, Шевченко поставив на службу своїм революційним ідеям. Геніальний поет у своїх безсмертних творіннях використав типові, самобутні лексичні та фразеологічні багатства мови українського народу. Улюблені індивідуальні вирази Т. Шевченка, його художні засоби і прийоми стали здобутком загальнонародної мови.

Мовностилістичний аналіз поезій великого Кобзаря блискуче доводить, що сила, політична гострота його мовних засобів пов'язана з ідейною спрямованістю твору. Шевченко, закликаючи до революційного знищення самодержавства, прагнув викликати у читача ненависть, огиду, презирство до царату, панства, взагалі до визискувачів трудового народу.

Сила Шевченка в тому, що він, творчо використавши величезні багатства мови українського фольклору, його художні засоби, вироблені народом протягом віків, вніс у численні традиційні мовні й поетичні форми новий зміст, нові значення, зумовлені потребами часу, соціальними змінами в житті народу. Це до снаги тільки великому майстрові, геніальному художникові слова. Цим Шевченко відрізняється від поетів, що стилізують під фольклор. Найвищим досягненням мовної майстерності поета є те, що він узяв з національної мови найяскравіші художні засоби, найтиповіше, найпрогресивніше. Все це на основі уснопобутової мови він незмірно збагатив, розширив і поглибив. Титанічна творча праця Т. Шевченка високо піднесла загальнонаціональну українську мову, визначила закономірності й тенденції її дальшого розвитку. В його поезіях втілено найкращі зразки української лексики, фразеології, орфоєпії та граматичні норми, що базувалися на мові широких народних мас. Т. Шевченко не тільки творчо опанував скарби живої народної мови, але й збагнув закономірності і тенденції розвитку літературної мови. Цим зумовлена краса, сила й життєздатність мови великого сина українського народу. Ось чому його мова є взірцем для майстрів слова нашого часу, для всіх нас, ось чому вона в центрі уваги лінгвістів-дослідників.

“Шевченко, – справедливо підкреслює А. В. Луначарський, – закоханий у красу української мови, в її словесну розкіш, чудесну співучість,<sup>9</sup> | |<sup>10</sup> невичерпний гумор і її вільність від будь-якої граматичної неволі, закоханий у розкішні і влучні метафори та порівняння народної творчості, породжені протягом віків...”<sup>1</sup>.

Т. Шевченко, без сумніву, був широко обізнаний “з усім запасом слів дуже багатого нашого словника” і мав “необхідне уміння вибирати з нього найточніші, найвиразніші, найсильніші слова...”<sup>2</sup>. Завдяки творчості Т. Шевченка надзвичайно збагатилася українська літературна мова, особливо її словниковий склад, фразеологія, художні засоби та стилістичні властивості. “У Шевченка немає нічого не народного, в ньому вмістилося все, що мало місце під час його життя”<sup>3</sup>. Тому його улюблені індивідуальні вирази, його оригінальні художні засоби й прийоми стали невід’ємною частиною і загальнонародним досягненням національної мови. У цьому яскраво виявляється органічна єдність поета з народом, його патріотизм, любов до простої людини, до батьківщини:

“Я так її, я так люблю  
Мою Україну убогу,  
Що проклену святого бога,  
За неї душу погублю!”  
(«Сон. Гори мої високі»...).

Т. Шевченко доклав титанічних зусиль у доборі і поповненні лексико-фразеологічного складу та в удосконаленні граматичної будови української літературної мови. “Зрісши на ґрунті народного слова, органічно з ним зливаючись, Шевченко відшліфував його, як алмаз, додав нові барви, революційну енергію,

експресивну і емоціональну динаміку”<sup>4</sup>. Саме тому з ім'ям Т. Шевченка нерозривно зв'язаний новий етап у розвитку нашої мови, саме тому його мова є зразком мовної практики, її нормою. У цьому розумінні мова безсмертних Шевченкових творів – не давнє минуле для нас (як дехто помилково вважає), а жива сучасність.

Шевченко є основоположником сучасної української літературної мови не тільки тому, що в своїй творчості широко використав багатовікові мовні надбання українського народу, але й через те, що він підніс цю мову на найвищий щабель, збагатив її виразові засоби, унормував її, примножив поетичні властивості українського слова, поставив його на рівень, гідний великого народу.

Шевченко, як справжній основоположник української національної літературної мови в сучасних її формах, заклав непохитні підвалини безмежного розвитку її, дальшого збагачування та удосконалювання.

---

#### Примітка до с. 5:

<sup>1</sup> В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 368.

#### Примітки до с. 6:

<sup>1</sup> Газета «Правда», 6.III 1939 року.

<sup>2</sup> І. К. Білодід. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. Вид-во «Наукова думка», К., 1964, стор. 5.

#### Примітка до с. 7:

<sup>1</sup> Див. А. И. Белецкий. Мировое значение творчества Тараса Шевченко. Зб. «Тарас Шевченко». Изд-во АН СССР, М., 1962, стор. 13-28.

#### Примітки до с. 10:

<sup>1</sup> А. В. Луначарський. Великий народний поет. Хрестоматія критичних матеріалів, т. I, «Радянська школа», Київ, 1947, стор. 15.

<sup>2</sup> Там же.

<sup>3</sup> Там же

<sup>4</sup> І. К. Білодід. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. Вид-во «Наукова думка». К., 1964, стор. 22.

Джерело: *Вісник Харківського університету*. – 1965. – №7 (Серія філологічна, вип. 1). – С. 5-10.